

РОЗДІЛ 4

КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477)''15/16''

Тригуб П.М., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Тригуб Петро Микитович (1935 р.н.). У 1958 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету ім. О.М.Горького. Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, дійсний член Української академії історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Має понад 130 публікацій, серед них 11 монографій та навчальних посібників. Коло наукових інтересів: історія України, Україна в міжнародних стосунках, аграрна історія України, історичне

Коломак – селище старовинне, козацьке: до історії заснування

У статті розглядається питання про виникнення одного з найстаріших козацьких містечок на Слобожанщині – Коломака, яке відіграло значну роль у боротьбі з татарськими набігами на українські землі в другій половині XVII ст.

In the article the foundation of one of the oldest Cossack villages – Kolomac from Slobozhanshchyna region is under the author's consideration. It played an important role in the struggle with Tatar invasions on the Ukrainian lands in the second half of the XVII century.

На території України знаходяться сотні і тисячі середніх і малих сіл та містечок, яким судилося зіграти помітну роль в історії України. Одним із таких населених пунктів на Слобожанщині є Коломак, яке за козацької доби було сотенним містечком на Слобожанщині.

Як і багатьом малим населеним пунктам України, вітчизняні історики не приділяли належної уваги Коломаку, хоча в дореволюційний час селище згадується в працях преп. Філарета, Д.І.Багалія, майже у всіх випусках “Харьковского календаря” [1]. В радянські часи інтерес до вивчення малих населених пунктів знизився, особливо після розгрому краєзнавчого руху в 30-х рр. XX ст., і відродився лише у 90-х рр. у зв’язку з виданням багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”, де й був вміщений нарис про історію Коломака [2]. Безумовно, інтерес до минулого цього містечка проявився в археологів та місцевих краєзнавців, які надрукували ряд статей [3].

Серед дискусійних питань, які піднімали навколо Коломака історики та археологи, а особливо місцеві краєзнавці, – питання про виникнення цього селища. Автор даної статті ставить своїм завданням висловити й обґрунтувати власну точку зору.

В сучасний момент Коломак – селище

міського типу, районний центр, розташований на південному заході Харківської області 49° 50' північної широти 52° 57' східної довготи, на обох берегах р. Коломак (в неї впадала р. Шляхова), на старовинній дорозі з Харкова до Полтави, у 6 км від залізничної станції Коломак, 25 км від колишнього повітового центру Валки та у 85 км від Харкова. Східніше Коломака проходив знаменитий Муравський шлях, а у XVIII ст. – Кончаківський поштово-транспортний шлях.

Територія Коломака була заселена ще з часів палеоліту. У XVI ст. ця місцевість була відома під ім'ям Коломацького городища. 15-30 тис. років тому на території Коломака жили первісні мисливці, а в епоху неоліту та бронзового віку (V-II тис. до н.е.) околиці сучасного селища Коломак були густо заселені племенами т. зв. дніпровсько-донецької культури.

Особливо цікавою сторінкою історії Коломака є скіфський період (I тис. до н.е.), який вже протягом багатьох років вивчається харківськими археологами. В ранній залізний вік (I тис. до н.е.) долину р. Коломак заселяли скіфи-землероби. По високому правому березі річки від с. Новоіванівка до с. Гришкове густо тяглися їх селища. Для захисту від скіфів-кочівників жителі у глибині лісу на високому місці побудували городище, укріплене могутніми валами, яке могло вміщати 10-15

тис. чоловік. Однак городище було не тільки захистом від нападів ворогів, а й великим ремісничим центром, як це засвідчили дослідники.

Розкопки малюють яскраву картину побуту, рівня розвитку ремесла та торгових відносин землеробів з грецькими містами-колоніями в Північному Причорномор'ї. Населення займалося землеробством і скотарством. Жили скіфи в наземних житлах, зроблених з хворосту і обмазаних глиною. Посеред житла знаходилась піч з глини.

В перші століття нашої ери в долині р. Коломак жили стародавні слов'яни. Слов'янські селища існували на місці сучасного центру Коломака, на території сіл Тарапунька, Різуненкове, Чижиківка та Високопілля. На слов'янських селищах зустрічаємо багато місцевої ліпної кераміки, зброї та привізних римських речей: прикраси, посуд і римські монети часів імперії. Римські монети знайдені в селах Миколаївка, Дмитрівка, Тарапунька. На монеті з с. Гуртовівка зображено римського імператора Октавіана-Августа. Слов'янське населення, що мешкало на території Коломака, мало тісні торговельні зв'язки з Римською імперією, про що свідчить знайдена у селищі Коломак монета із зображенням імператора Максиміліана [4].

За часів Київської Русі в X-XI ст. по р. Коломак проходив кордон руської держави з кочівниками. На місці нинішнього центру селища Коломак, як припускають місцеві краєзнавці, було давньоруське селище у XII ст., коли ослабла Київська Русь, а долину р. Коломак заселили кочівники-половці. Половці назвали річку "Колмак", що у перекладі з тюркської мови означає "розгалужена вода, річка", "заболочена річка". Від назви "Колмак", як вважають місцеві краєзнавці, і походить етимологічно змінене слово "Коломак".

На початку XIII ст. половецька держава ослабла і руський кордон знову проходив по р. Коломак. На території центру нинішнього селища знаходилось прикордонне давньоруське містечко-фортеця, одночасно воно було ремісничим і культурним центром. Про це свідчать численні археологічні знахідки. Під час розкопок 1975 р. були виявлені залишки дерев'яної церкви і уламки віконного скла з неї. Скляні листи виготовлялися у формі диска. Як відомо, в давні часи скло було дуже дорогим і використовувалось тільки в церквах [5]. Так, у грудні 1978 р. у виритій траншеї для водогону, що перетинала р. Коломак, було знайдено залишки мосту і давньоруську кераміку на ньому. Добре збереглися дубові сваї, вбиті в болотистий ґрунт, на яких тримався міст. На самому дні траншеї, нижче давньоруського мосту, знаходився ще один міст, настил якого

був сплетений із хворосту. За знайденою на ньому керамікою міст датується бронзовим віком (II тис. до н.е.). На подвір'ї садиби А.Ф. Половика при копанні погребя було виявлено два давньоруські поховання XII-XIII ст.

У 1239 р. монгольське військо Менгу-хана знищило давньоруське містечко Коломак. В 1362 р. Коломак вийшов із складу Литовської держави і став прикордонним острогом. А у 1502 р., в час війни Росії з Литвою, Коломак відійшов до Московської держави і став прикордонним містечком на межі з Кримським ханством. В історичних документах він іменується "городок Коломак" [6].

Перша документальна згадка про р. Коломак відноситься до 1555 року, де говориться, що до воєвод (вони стояли між ріками Мжа та Коломак), посланих царем проти кримчаків, прибіг із Святих гір сторож з одним станичником і повідомив, що кримський хан переправився уже через Донець і йде до рязанських або тульських укріплень [7]. Цар Іван IV влаштував сторожу службу для захисту від татар. На Харківщині основними пунктами сторожової лінії були Павлове Селище, Коломак, Балаклея, Ізюмська сторожа, Діакона острог (м. Богодухів), Липецьке і Торчинове городища [8]. Боярин князь Воротинський, дяк Ржевський, князь Тюфякін і Юрій Булгаков були призначені командувати нею. До 1571 р. було 73 сторожових пункти як тимчасові притулки для служилих людей, що знаходилися у постійному зв'язку один з одним, складаючи ніби бойовий кордон Росії. Одна з груп сторожових пунктів знаходилась між ріками Мжа і Коломак, у чотирьох днях від Рильська і Путивля. Тут перебувало 6 сторожів [9]. Назву "Коломак", яка стосується швидше річки, ми зустрічаємо в акті 1571 р. "Розпис кн. Тюфякіна урочищам, по яким потрібно їздити станичникам з Путивля і Рильська": "Коломак перелізи під Коломацьким городищем через Ровен, та полем через Муравський шлях та вгору Адалага" [10]. Отже, із цієї згадки про Коломак, на яку часто посилаються краєзнавці, датуючи початок селища 1571 роком, зовсім не випливає, що мова йде про населений пункт із постійним контингентом мешканців, а, швидше про р. Коломак, яку потрібно "перелізи". Можна припустити, що на місці сучасного селища у XVI ст. існував лише сторожовий пост.

Служба сторожів вважалася дуже важкою і небезпечною. Вони одержували більшу платню, ніж інші служили люди, а також винагороду за ті збитки, які вони могли понести при виконанні своїх обов'язків (наприклад, за втрату коня і т.п.). Сторожі мали, головним чином, турбуватися про те, щоб визначити приблизно кількість ворога.

Князь Тюфякін і дяк Ржевський перенесли Коломацьку сторожу у верхів'я р.Вільшанки, притоки р. Уди (Харківський повіт) з тієї причини, що до Коломака приходили канівські черкаси (назва українців у XVII ст. – П.Т.) і громили сторожів [11]. Роз'їзди сторожів здійснювалися “через Мерлу і Коломак біля Коломенського городища (тепер – сел. Коломан)” [12]. Для того, щоб контролювати влаштовані сторожі, були призначені особливі “стоялі голови”, котрі розсилали станиці у різних напрямках. Перший голова з Путивля мав стояти під Муравським шляхом на р. Мерла, роз'їзди від нього направлялись у правий бік між Орчиком і Коломаком по Кончаківському шляху на один день шляху. У 1578 р. тульські станичники приїжджали до Мжі й Коломака [13].

З 1589 р. у межах Московської держави почали селитися вихідці з України [14]. У 1639 р. білгородські станичники їздили з одного боку по Коломаку біля Валок, а з іншого – по Орелі і Самарі [15]. У 1638 р. через р. Коломак проходив прикордонний рубіж між Росією і Річчю Посполитою [16]. Російський цар Олексій Михайлович і польський король Владислав IV у 1647 р. уклали угоду, за якою точно визначили кордони між Малоросією і землями, зайнятими новими поселенцями з України. У 1642 р. було засноване повітове містечко Валки [17]. Ці кордони співпадали з колишніми Полтавською та Харківською губерніями. Часто з'являлися татарські загани. У 1658 р. білгородський воєвода Семен Львов писав чугуївському воєводі, що його посланці, направляючись з Валок до Полтави, зустріли на Коломазі (річці, містечку? – П.Т.) татарський загін чисельністю у 200 осіб [18]. У 1680 р. татарський хан з військом пройшов по Слобожанщині, розгромив чимало населених пунктів, перейшов вал між Коломаком і Перекопом [19]. У 1687 р. по р.Коломак проходило війське Голіцина [20]. У XVII ст. будувалася Білгородська оборонна лінія, але із заселенням Слобідської України вона втратила своє значення і у другій чверті XVIII ст. виникла Українська лінія [21]. У 1729 р. Мініх представив на затвердження новий штат фортець, які поділялись на департаменти. У четвертому департаменті до Переволочанської фортеці, яка існувала раніше, він пропонував приєднати ще чотири регулярних – одну між ріками Орілью та Дінцем, Бахмут, Ізюм і Айдар, і 16 іррегулярних, серед них 8 – між Полтавою і Харковом (Полтава, Тернова Слобода, Соколів, Валки, Чугуїв, Коломак, Мерефа і Харків) [22].

Достовірні відомості про Коломак відносяться до другої половини XVII ст. Автори “Харьковского календаря” зазначають, що він був побудований на початку другої

половини XVII ст. вихідцями з-за Дніпра на рештках древнього поселення, Коломацького городища, про яке згадується в акті 1671 р. [23] Преп. Філарет говорить, що у 1675 р. черкаси, які жили біля Паволочі, роздратовані свавіллям Дорошенка і татар, перейшли на лівий берег Дніпра, а потім зайняли береги Коломака і Мерли. Очевидно, в цей час вони й заснували сучасний Коломак. “Харьковский календарь” на 1888 рік зазначає, що це було сьоме переселення черкасів на береги р.Коломак [24]. Однак ми не можемо з певністю сказати, чи стосується цей факт тільки містечка Коломак, чи всіх населених пунктів, розташованих на р. Коломак.

У 1680 р. з Правобережної України перейшла велика кількість людей на лівий берег Дніпра. Гетьман Самойлович не знав, що з ними робити, де їх поселити; частина їх перейшла у слобідські полки; в той час тут виникає кілька нових поселень і розширюються раніше існуючі; до числа цих останніх відноситься і Коломак. Філарет вважав, що час заснування Коломака відноситься до 1668 р., однак тут же зазначив, що час його заснування точно невідомий [25]. У 1680 р. Коломак відомий як сотенне містечко з сотником Яремою Михайловичем та фортецею. Саме до 1680 р. відноситься грамота царського намісника боярина Петра Шереметєва на ім'я коломацького отамана Яреми Михайлова. Ось повний текст цього унікального документу: “Божою милістю Великого Государя Царя Федора Олексійовича, “всея Великия и Малыя и Белья России” самодержця і багатьох держав і земель східних і західних і північних отчича і дідича, і наступника, і Государя, і Властителя Його Царської Величності, ближній боярин і воєвода і намісник Петро Васильович Шереметєв з товаришами: Великого Государя Його Царської Величності у новозбудоване містечко Коломак отаману Яремі Михайлову і козакам і міщанам і всьому посполитству. У нинішньому 188 році (тобто у 17188 р. від створення світу або у 1680 р. від Р.Х. – П.Т.) били чолом ви Великому Государю, Його Царській Величності: у місті, мовляв, вас малолюдно і ті від приходу військових людей розорені і щоб Великий Государ, Його Царська Величність пожалував вас, велів у те містечко на прожиття закликати свою братію, через охочих людей подати вам свою, Великого Государя, Його Царської Величності обнадійливу милостиву грамоту за вашим черкаським звичаєм.

І Великий Государ, Його Царська Величність указом ближньому боярину і воєводі й наміснику нижегородському Петру Васильовичу Шереметєву на вічне прожиття призвати прийшлих людей и сотнику Яремі Михайловичу у новозбудоване містечко

Коломак у те містечко закликати свою братію охочих людей на проживання, черкасів з дружинами і дітьми, приходців із малоросійських задніпровських міст, щоб вони в те містечко на проживання йшли без всякого сумніву і на посаді дворами і в повітах селами і присілками і всякими заводи будувались і на милість государя Його Царської Величності у всьому були надійні. І говорити їм, привідцям, і обнадіювати, що ті місця для помешкання придатні, лісами і орними землями багаті й рибними ловлями та звіриними промыслами достатні. Та їх же, привідців, Великий Государ Його Царська Величність пожалували в тому **новозбудованому містечку Коломак** (курсив мій. – П.Т.) воеводам і приказним людям руським наказав у них не бути років з десять і більше, а відати у тому містечку полковнику і сотнику, і уряднику, і старшині, кого вони оберуть своїми вільними голосами. Та в цьому ж новозбудованому містечку Коломаку торгувати їм самим і з ними ж у новозбудованому місті і по ярмаркам приїжджим людям торгувати різними товарами безмитно, їм же, коломацьким мешканцям, крім руських людей, тримати шинки за старим звичаєм безоброчно і полкові служби не служити, і податків і оброків ніяких не сплачувати, крім того, що будувати містечко своє і місце, селитися дворами, селами і присілками, і ріллю свою орати і оберігати її для себе від приходу військових людей.

А після тих пільгових років винокурні й шинки тримати безоброчно, всупереч тому, як пожалувані Білгородських, Сумського, Охтирського і Харківського полків полковники і полкові служби козаки. І надана буде їм в той час Великого Государя Його Царської Величності жалувана грамота за створчатою печаткою.

А з Українських міст руських втікачів – служилих і тяглих людей, боярських холопів і селян до себе не приймати і у себе не тримати за будь-яких умов, а якщо такі люди з'являться, то їх, зловивши, відсилати у міста, куди належить, і віддавати у тих містах воеводам і приказним людям. І отаману Яремі Михайлову і всьому посполитству при закликанні до новозбудованого містечка Коломака приходців із-за Дніпра у всьому чинити за указом Його Царської Величності, як написано про це у обнадійливому листі, понад усе.

Писав в обозі під Усердом, біля річки Тихі Сосни, біля черемхової липи літа від створення світу 7188 року липня 24 дня Царської Величності ближній боярин і воевода і намісник нижегородський Петро Васильович Шереметев печатку свою приклав” [26].

Цей документ наведений майже повністю, бо він детально трактує про те, про що інші згадують лише мимохіть: він прекрасно

ілюструє ставлення царського уряду до приходців-українців і роль у цій справі черкаських отаманів чи осадчих. Уряд надав поселенцям на кілька років надзвичайно важливі пільги – повне самоврядування, звільнення від великих грошових повинностей і навіть військової полкової служби, свободу торгівлі і, нарешті, безоброчне користування землями. За все це поселенці брали на себе лише одне зобов'язання – будувати і заселяти своє містечко і захищати його від татар. Пільги ці були настільки значні, що мимоволі задаєш собі питання, чи не одержали мешканці Коломака особливих екстраординарних привілеїв порівняно з іншими.

Таким чином, у 1680 р. у Коломаку нараховувалось мало мешканців, було “малолюдство” тому, що населення містечка постраждало від татар, очевидно, внаслідок російсько-кримської війни 1677-1681 рр. Коломак називається у документі “новозбудованим містечком”, тобто фортеця його була розорена ворогом, а після війни ледь вона була відновлена, тому отаман просив дозволу прийняти з-за Дніпра нових мешканців – з правами й пільгами черкасів. Ярема Михайлов звичайно ж знав, що задніпровські козаки, зокрема ті, що жили біля Павлолічі, роздратовані жорстокостями Дорошенка, який “чого турки в Україні його не добрали, то через розісланих своїх пограбував, тоді як інші біля Павлолічі розбій та грабунки на дорозі робили”, піднялись із сіл та в “задніпровську частину пішли, що почалося з 1676 р. [27]

Отаман коломацький не міг не знати й того, що правобережні українці, “раніше живучи в задніпровських містах на цій стороні Дніпра, не мали землі, а про всі їх потреби піклується гетьман зі своєї гетьманської скриньки”, тому гетьман і просив поселити нещасних у “слобідських угіддях” [28]. Цих то людей і мав на увазі отаман.

Що стосується фортеці Коломацької, то у 1780 р. її описували таким чином: “На правій стороні р. Коломак і на лівій р. В'язової – редут з п'ятьма бастіонами, навколо нього земляний вал висотою від горизонту і в основі шириною в одну сажень, навколо якого сухий рів глибиною в одну сажень и шириною у дві сажні, зроблені у давніх роках, в ньому – дві церкви дерев'яні, перша – Успіня Пресв. Богородиці, друга – Чудотворця Миколи, третя за валом – Воскресіння Христова” [29]. Цей опис наводить у своїй книзі Філарет, але без посилання на джерело.

Зазначимо, що Коломак дійсно знаходився на особливому становищі. У 1680 р. він був зруйнований татарами і позбавлений майже всього населення. У літописах про війни Хмельницького зазначено, що на початку 1680 р. татари чималу шкоду нанесли слободам біля

р. Мерла, спустошили край на 30 миль навкруги і що вони вільно вийшли з цього краю, бо “ніхто за ними не ходив”. За чугуївською перепискою можемо визнати за вірогідне, що нещастя з коломацькими мешканцями сталося в кінці січня, коли татари були вигнані з меж Харківського полку полковником Донцем і пішли геть з Росії побіля Вільшаної [30].

Коломак знаходився тоді у віданні охтирського полковника Федора Сагуна, а білгородськими воєводами були Петро Шереметєв і князь Петро Хованський. “Не знаємо, до якої міри справедливий літопис щодо охтирського полковника і воєвод у своєму повідомленні початку 1680 р., коли сталося розорення Коломака, у крайньому разі знаємо, що у другій половині 1680 р., коли знову йшли орди в Росію, то ані полковник Сагун, ані воєвода не були безтурботні і коломацький сотник Остап Подерея активно тоді передавав відомості про татар охтирському й харківському полковникам [31].

У чугуївській переписці Петро Хованський пише до Чугуєва: “У нинішньому 188 (1680 р.), червня 3, у полку на р. Олешенці, у розрядному шатрові, подав нам охтирський полковник Федір Сагун лист білоруського письма, а той писав йому з Коломака полку його отаман Остап Подерея, а в листі його написано: травня 29 їхали через Коломак їхали орільські та серківські козаки, і говорив йому Остап: послані, мовляв, із Запоріжжя, з Січі, від кошового отамана Івана Сірка в усі міста листи, що хотіли з ним учинити мир бусурмани і не вчинили. Те ж саме говорили козаки йому, Остапу, що всі орди вийшли в поле і мають свої бусурманські наміри вдарити всіма силами на государеві міста. І червня 7 писав до нас у Білгород з Валок приказний Сава: червня 6 писав до нього у Валки з нового Перекопу харківський полковник Григорій Донець: писав до генерал-поручика і воєводи Григорія Косогова з Коломака коломацький отаман Остап Подерея: відомо йому про

ЛІТЕРАТУРА

1. Преп. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение II. Уезды Харьковской и Валковский. – М., 1857; Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887; Харьковский календар на 1867 г. – Х., 1886 и др.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967.
3. Радзиевская В.Е. Работа на Коломакском городище // Археологические открытия 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 321-322; Шинкаренко О. Археологічні дослідження в Коломаці // Сільські новини. – 1976. – 5 вересня та ін.
4. Сільські новини (Валки). – 1975. – 5 липня.
5. Там само. – 5 грудня.
6. Шинкаренко О. Древности Коломака // Сільські новини. – 1980. – 13 грудня. Так виклав давню історію Коломака місцевий учитель О.Шинкаренко. Дуже багато в його викладі сумнівних моментів, особливо щодо давньоруського містечка Коломака, які не підтверджені посиланнями на відповідні історичні документи. – П.Т.
7. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С. 511.
8. Харьковский календарь на 1887 год. – С. 236.
9. Багалея Д.И. Указ. соч. – С. 92.
10. Преп. Филарет. Указ. соч. – С. 256.
11. Багалея Д.И. Указ. соч. – С. 95.
12. Там само. – С. 96.
13. Там само. – С. 100.
14. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
15. Багалея Д.И. Указ. соч. – С. 106.
16. Багалея Д.И. Там само. – С. 155.
17. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
18. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – Х., 1890. – С. 81.
19. Там само. – С. 97.
20. Багалея Д.И. Указ. соч. – С. 292.
21. Там само. – С. 295.
22. Там само. – С. 297.
23. Харьковский календарь на 1884 г. – Х., 1883. – С. 370.
24. Харьковский календарь на 1888 г. – С. 240.
25. Преп. Филарет. Указ. соч. – С. 256.
26. Там само. – С. 256-258.
27. Там само. – С. 259.
28. Там само. – С. 651.
29. Там само. – С. 259.
30. Там само. – С. 262.
31. Там само. – С. 263.
32. Там само. – С. 263.